

“Oec sloeghen si die joden doot”

De jodenvervolgingen van 1309 in het hertogdom Brabant

Bachelorscriptie

Leander S. Driessen

Studentnummer: 4048652

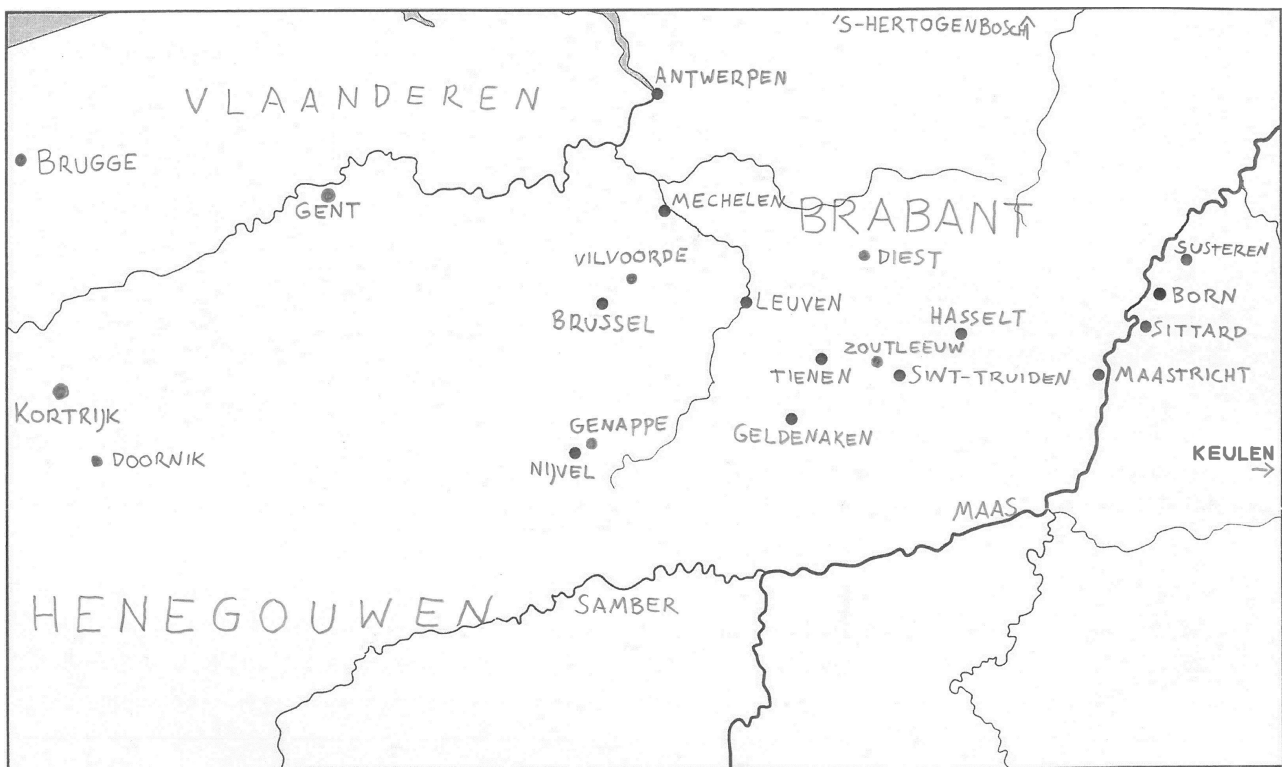
Begeleid door: dr. Claire Weeda

Radboud Universiteit Nijmegen

15-6-2015

Inhoud

1. Inleiding – 3
2. Een preciaire symbiose – 6
3. Onverwacht enthousiasme – 8
4. Jodenhaat of vandalisme? – 13
5. Conclusie – 18
6. Bibliografie – 19

De zuidelijke Lage Landen rond 1300

1. Inleiding

In juli van het jaar 1309 overvalt een gewapende bende het kasteel van Born in het hedendaagse Nederlands Limburg. In het fort hebben zo'n 110 joden uit Susteren en Sittard hun toevlucht gezocht. Zodra de belagers zijn binnen gebroken worden de vluchtelingen samen met Jan van Valkenburg, de kasteelheer die hun bescherming had geboden, zonder uitzondering gedood.¹ Diezelfde zomer vinden er soortgelijke incidenten plaats in Hasselt, Sint-Truiden, Tienen, Geldenaken, Leuven, Genappe, Brussel en 's-Hertogenbosch.² De gebeurtenissen van de zomer van 1309 zijn het vroegste voorbeeld van grootschalige gewelddadige uitingen van jodenhaat in de Lage Landen.³ Waar kwam dit fenomeen opeens vandaan?

De traditionele uitleg, gehanteerd door onder andere Jean Stengers, H. Beem, R.C. Hekker, Norman Housley, Jo Tollebeek, Jozeph Michman, B. Speet en Ludo Abicht, is dat de gewelddadige acties verbonden waren met de oproep tot een kruistocht tegen de moslims in het oostelijk Middellandse-zeegebied van paus Clemens V (1264-1314) in 1308.⁴ Sinds het begin van de Eerste Kruistocht in 1095 ging kruistochtprediking dikwijls samen met jodenvervolgingen; het opgehitste volk deed in zijn kruistochtenthousiasme een poging om zo veel mogelijk niet-christenen te bekeren of, als dat niet lukte, te doden.⁵ Andere auteurs als Zvi Baras, Wolfgang Bunte en Christoph Cluse constateren echter dat er meer speelde dan Clemens' kruistocht alleen.⁶ Die eerste interpretatie verklaart namelijk niet waarom er niet in de hele christenheid grootschalige jodenvervolgingen waren in 1308-1309 en waarom we zo weinig sporen vinden van jodenvervolgingen in de Lage

-
- 1 Jozeph Michman e.a. (red.), *Pinkas: geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Antwerpen/Amsterdam, 1985), 518; Wolfgang Bunte, *Juden und Judentum in der Mittelniederländischen Literatur (1100-1600)* (Frankfurt am Main, 1989), 33.
  - 2 Christoph Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* (Hannover, 2000), bijlage: kaart C; Idem, 200; Jacob Becker, 's-Hertogenbosch: de oudste joodse gemeente in de noordelijke Nederlanden', *Studia Rosenthaliana* 18 (1984), 74-78, alhier 74-75.
  - 3 Jacob Becker betoogt dat reeds omstreeks 1188-1183 joden uit 's-Hertogenbosch zouden zijn omgebracht in Vught in het kader van de voorbereidingen op de derde kruistocht, terwijl deze episode door Jean Stengers naar het rijk der fabelen wordt verwezen en door andere auteurs niet wordt genoemd; Becker, 's-Hertogenbosch', 77; Jean Stengers, *Les juifs dans les pays-bas au moyen age* (Brussel, 1949), 85.
  - 4 Stengers, *Les juifs*, 15-17; H. Beem en R.C. Hekker, 'De joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw', in: Willem M. van Kessenich en Joannes J. F. W. van Agt (red.), *Scolae judeorum: de joden in Limburg en hun synagogen* (Maastricht, 1967), 5-16, alhier 7; Norman Housley, 'Pope Clement V and the crusades of 1309-10', *Journal of Medieval History* 8 (1982), 29-43, alhier 36; Jo Tollebeek, 'Joden in de zuidelijke Nederlanden in de 12de-14de eeuw', *Spiegel Historiael* 19 (1984), 245-251, alhier 250; Michman, *Pinkas*, 3; B.J.M. Speet, 'De middeleeuwen', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1995), 19-49, alhier 45; Ludo Abicht, *Geschiedenis van de joden van de Lage Landen* (Gent, 2006), 28; Stengers, *Les juifs*, 16; T. Schmidt, 'Clemens V., Papst' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), II: 2142-2143, alhier 2141.
  - 5 Robert Chazan, *The jews of medieval western christendom* (New York, 2006), 178.
  - 6 Zvi Baras, 'Persecution of jews in Brabant in 1309', *Zion* 34:A/B (1969), 111-116; Bunte, 'Juden', 33; Cluse, *Studien zur Geschichte*, 206-210.

Landen tijdens eerdere kruistochten.⁷ Het was volgens hen een samenspel van factoren die ervoor zorgden dat juist in Brabant de vlam in de pan sloeg. Zo zou een hongersnood hebben gezorgd voor een eindtijdsfeer, waarop het volk in allerijl zou zijn begonnen joden te bekeren, zo nodig onder dwang, om de wereld voor te bereiden op de terugkeer van Christus. Mogelijkerwijs was ook het aantal joden in de Lage Landen toegenomen rond 1300 na de verdrijving van joden uit Engeland en Frankrijk, wat leidde tot toegenomen spanningen rond joden. Bovendien zouden de vervolgingen een reactie zijn geweest op een conflict tussen hertog Jan II (1275-1312) en de Brabantse steden.⁸ Omdat de joden geassocieerd werden met de hertogelijke macht waren jodenvervolgingen voor de steden mogelijkerwijs een manier om wraak te nemen op Jan II. Een onderzoek naar de factoren die invloed hadden op het uitbreken van de jodenvervolgingen in 1309 zullen de focus vormen van dit onderzoek.

Een belangrijke rol is bovendien weggelegd voor David Nirenbergs *Communities of violence*, waarin hij onderzoek doet naar geweld tegen minderheden in de veertiende eeuwse koninkrijken Frankrijk en Aragon. Nirenberg gaat met zijn werk in tegen de structuralistische benadering van geweld tegen minderheden. Wat hem betreft wordt er daarbij te veel nadruk gelegd op continuïteit tussen de middeleeuwse vormen hiervan en moderne uitingen als de Holocaust. Zo vervallen historici in determinisme en worden de contingente omstandigheden, die elk incident uniek maken, gebagatelliseerd. Dit heeft als gevolg dat geweld tegen minderheden in de middeleeuwen door structuralisten dikwijls wordt geïnterpreteerd als een symptoom van een immer toenemende cultuur van irrationele afkeer tegen alle minderheden, die als vanzelfsprekend culmineerde in de Holocaust. In plaats van zo'n verklaring die van irrationele actoren en de intolerante aard van de middeleeuwse mens uitgaat, stelt Nirenberg voor om elk incident op zichzelf te bekijken en aandacht te hebben voor actoren die geweld tegen minderheden bewust gebruiken om hun belangen te behartigen.⁹ Die actoren waren zich volgens Nirenberg maar al te goed bewust van wat de beschermde juridische positie van de joden betekende voor de manieren waarop zij zich konden verhouden tot de joden in bijvoorbeeld rechtszaken. Voor enkele jodenvervolgingen is zelfs aan te tonen dat zij niet alleen veroorzaakt werden door de zwakke sociale positie van de joden in de middeleeuwse maatschappij, maar dat de vervolgingen voor de vervolgers een manier waren om kritiek te uiten op het seculiere gezag. Dit komt het duidelijkst naar voren tijdens de herderskruistocht van 1320 die een aantal interessante parallellen vertoont met de Brabantse situatie

---

7 Ibidem, 198-199.

8 P. Avonds, '20. J. II., Hgz. v. Brabant' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), V: 507.

9 David Nirenberg, *Communities of violence* (New Jersey, 1996), 3-7.

en waar later verder op in zal worden gegaan.¹⁰

Waar ik me in dit onderzoek op wil richten is de relatieve invloed van de verschillende actoren en sociale structuren op de jodenvervolgingen in Brabant in 1309. Was de bron van de gebeurtenissen in de eerste plaats Clemens' kruistocht, die 'logischerwijs' tot jodenvervolgingen leidde, of moeten we juist kijken naar de chronisch slechte sociale positie van de joden in de middeleeuwse samenleving? Wat was de rol van de seculiere overheid? En hoe zat het met de actieve vervolgers? Personifiëerden zij slechts het anti-joodse sentiment van de middeleeuwse samenleving of hadden zij ook een persoonlijk belang bij de vervolgingen? Dit alles vat ik samen in de volgende onderzoeksvraag: *Wat was de relatieve invloed van de oproep tot kruistocht van Clemens V, een cultuur van anti-joods sentiment, de seculiere overheid en actief vervolgende groepen op de jodenvervolgingen van 1309 in het hertogdom Brabant?*

Hiertoe zal ik beginnen met een analyse van de sociale positie van de joden rond 1300 in de Lage Landen en Brabant in het bijzonder. Dit zal worden gevolgd door een gedetailleerde reconstructie van de gebeurtenissen van de zomer van 1309 aan de hand van zowel secundaire literatuur als primaire bronnen. De zes belangrijkste contemporaine bronnen over de vervolgingen zijn de *Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale (1279-ca. 1350), Lodewijk van Velthems (ca. 1270-ca. 1326) voortzetting van Jacob van Maerlants *Spiegel Historiae*, de *Lütticher kroniek* van Jean de Warnant, de *Gesta pontificum Leodiensium* van Jan Hocsem en de voortzettingen van de kroniek van Martin von Troppau en de *Gesta abbatum Trudonensium* door anonieme auteurs.¹¹ De laatste vier kronieken zijn in het Latijn geschreven en bij mijn weten nooit volledig vertaald. De eerste twee in het Middelnederlands. Om die reden heb ik er voor gekozen alleen Jan van Boendale en Lodewijk van Velthem uitvoerig te behandelen zodat ik de teksten in de oorspronkelijke taal kan bestuderen. Na een beschrijving van de gebeurtenissen waar het allemaal om te doen is zullen de sociaal-economische, religieuze en politieke factoren die door de verschillende auteurs worden aangehaald als oorzaken van de vervolgingen aan bod komen. Ten slotte maak ik een vergelijking tussen het onderzoek van Nirenberg en dat van mijzelf om uiteindelijk een poging te doen om een bevredigende en genuanceerde verklaring voor de gebeurtenissen te geven.

---

¹⁰ Ibidem, 43-51.

¹¹ A.van Buuren en H. van Dijk, 'Boendale, Jan van' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), II: 307-308, alhier 307; A.L.H. Hage, 'Velthem, Lodewijk van' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), VIII: 1451-1452, alhier 1451; Cluse, '*Studien zur Geschichte*', 199.

2. Een precaire symbiose

De vroegste aanwijzingen voor joodse aanwezigheid in de Lage Landen stammen uit de late twaalfde eeuw, relatief laat voor West-Europa. Zij moeten zich vanuit het Rijnland hebben gevestigd langs de handelsroute van Keulen naar Brugge en Gent. De Asjkenazische joden kwamen zo bijna uitsluitend terecht in handelscentra in de hertogdommen Brabant en Gelre. Na de verdrijving van de joden uit Engeland en Frankrijk in respectievelijk 1290 en 1306 zijn er in ieder geval Franse joden terechtgekomen in het huidige Henegouwen en het Rijnland rond Keulen. Het is mogelijk dat ook de Lage Landen rond 1300 met een vluchtelingenstroom te maken hebben gehad. Maar dit wordt niet door alle historici aangenomen.¹²

De joden die werden toegelaten tot de steden in Brabant en Gelre werden geweerd uit bestuurlijke ambten en de gilden en hielden zich in veel gevallen noodgedwongen bezig met de geldhandel. Dit was een branche waar sinds het Derde Lateraanse Concilie in 1179 nog maar weinig christenen in actief waren. Op het concilie werd door de Kerk bepaald dat christenen geen rente mochten vragen over bedragen die zij uitleenden aan geloofsgenoten.¹³ Deze maatregel was gegrond op Deuteronomium 23:21: “U mag wel rente vragen van een buitenlander, maar niet van uw broeder”.¹⁴ Dit bood de joden een mogelijkheid om buiten de gilden om een inkomen te verdienen. Het ging hier gewoonlijk om relatief kleine bedragen tegen hoge rentepercentages. Ludo Abicht noemt een geval van 540% over drie weken en kan niet anders concluderen dan dat leningen in die tijd enorm duur moeten zijn geweest. De klanten waren niet alleen de allerrijksten maar ook 'kleine luiden'.¹⁵

De grootste groep christelijke bankiers met wie de joden moesten concurreren waren de in de Lage Landen alomtegenwoordige Noord-Italiaanse bankiers die bekend stonden als Lombarden. De grote aantallen van concurrerende Lombarden in de Lage Landen hebben er wellicht voor gezorgd dat de joodse gemeenschappen in deze regio in de middeleeuwen relatief klein zijn gebleven in vergelijking met bijvoorbeeld het Rijnland.¹⁶ Net als de Lombarden hadden de joden een behoorlijk zwakke positie in de middeleeuwse samenleving. Ze waren voor hun veiligheid en vrijheid om te werken afhankelijk van de zegen van de lokale politieke autoriteit. Maar omdat ze onmisbaar waren voor de onderontwikkelde geld-economie werden ze over het algemeen gedoogd.

Wat de positie van de joden echter problematischer maakte dan die van de Lombarden was

---

12 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 208n; Abicht, *Geschiedenis*, 25-26 en 48; Chazan, 'The jews', 194.

13 Speet, 'De middeleeuwen', 20.

14 A.H. Kamp e.a. (red.), *De Bijbel: willibrordvertaling* ('s-Hertogenbosch, 2012), 248.

15 Abicht, *Geschiedenis*, 35, 37-38.

16 Ibidem, 48.

dat niet alleen het volk en de politieke autoriteit, maar ook de Kerk reden had om ze te verafschuwen. Het volk en de machthebbers hadden vaak schulden bij zowel de joodse als Lombardische geldschieters, maar de Kerk had bijkomstige redenen om weinig op te hebben met de joden.¹⁷ Dit had te maken met hun geloof, ontkenning van Christus als de Messias, hun vermeende schuld in zijn kruisiging en natuurlijk hun bron van inkomsten. Daarnaast hadden de Lombardische geldschieters en andere christelijke handelaars bij conflicten met joden een sterkere positie vanwege hun religie. Deze situatie zorgde voor een precaire positie voor de joodse bankiers; bedreiging van de economische belangen van christenen leidde al snel tot spontane rellen of zelfs verdrijving van de joden.¹⁸

Bovendien leefde er in de hele christenheid een sterk anti-joodse beeldvorming die de joden afschilderde als de bron van allerhande kwaad in de wereld. De joden kregen dan ook vaak de schuld voor allerlei rampen. Dit kwam voort uit de anti-joodse houding van de Kerk die naar het volk doorsijpelde, maar ook uit misverstanden over joodse gebruiken. Zo deden de wildste verhalen de ronde over hun ijzingwekkende rituelen. Er zijn talloze voorbeelden van geruchten over rituele slachtingen van christenjongens die vaker wel dan niet leidden tot vervolgingen en verdrijvingen. Ook verhalen over de vergiftiging van waterputten kwamen veel voor tijdens epidemiën.¹⁹

Joden genoten in de middeleeuwse maatschappij gewoonlijk de bescherming van de seculiere overheid. In de West-Europese koninkrijken zoals Engeland en Frankrijk werden ze gezien als het persoonlijk bezit van de koning en in een hertogdom als Brabant fungeerde de hertog als hun voogd.²⁰ Juridisch gezien waren zij geen onderdanen van de lokale heren en alleen het koninklijke, dan wel hertogelijke hof kon recht spreken over joden. In ruil voor zijn bescherming had de heer het recht speciale belastingen te heffen op 'zijn' joden. De joden konden niet veel anders dan gehoorzamen, zij waren immers voor hun veiligheid van hem afhankelijk, maar veel zekerheid bood deze overeenkomst de joden niet. Niets weerhield de heer ervan om op ieder moment zijn bescherming in te trekken, waarop de joden blootgesteld werden aan gewelddadige onderdrukking of verdrijving. Dit gebeurde dan ook regelmatig in tijden van sociale crises als oorlog of ziekte, getuige de vervolgingen in 1095 en tijdens de pestepidemie van 1349-1350.²¹ Andersom was de heer ook van de joden afhankelijk omdat zij een belangrijke bron van belastinginkomsten vormden.

---

17 Remi W.M. van Schaik, 'On the social position of jews and lombards in the towns of the low countries and neighbouring German territories during the late middle ages, in: M. Carlier e.a. (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse maatschappij: handelingen van het colloquium te Gent* (Leuven, Apeldoorn, 1996), 165-191, alhier 170.

18 Abicht, *Geschiedenis*, 35.

19 Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen: over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen, 1986), 230-231.

20 Nirenberg, *Communities*, 21; Abicht, *Geschiedenis*, 27.

21 Ibidem, 48.

De joden werden, met andere woorden, gedoogd zolang zij voor de heer financieel voordelig waren. Natuurlijk had de beschermheer er voordeel bij om een dergelijk lucratieve situatie in stand te houden en in de meeste gevallen werden de joden goed beschermd en betaalden zij daar ook voor.²² Wat de joden in Brabant betreft weten we dat hertog Hendrik III vlak voor zijn dood in 1261 in zijn testament liet optekenen dat alle joden het hertogdom moesten verlaten als zij het woekeren niet zouden opgeven.²³ Zijn weduwe, Aleydis van Brabant, twijfelde echter over de wijsheid van dit bevel. Tekenend voor de relatie tussen de joden en de hertogelijke overheid is dat van de verdrijving uiteindelijk werd afgezien omdat de joodse bijdrage aan de hertogelijke schatkist te zeer gemist zou worden.²⁴

3. Onverwacht enthousiasme

Vlak voor dat paus Clemens V zich in 1309 permanent in Avignon vestigde en zo de Babylonische Ballingschap zou inluiden, overtuigde Foulques de Villaret, Grootmeester van de Hospitaalridders, Clemens ervan om een nieuwe kruistocht uit te roepen tegen de moslims. Het doel was de verdediging van de nog intacte christelijke bolwerken Cyprus en Armenië. Het ging hier dus niet om het mobiliseren van de christenheid om de kruisvaarderskoninkrijken die in de dertiende eeuw verloren waren gegaan te heroveren, maar om een defensieve missie voor een compacte eenheid van Hospitaalridders. Om de voorbereidingen van De Villaret te financieren zond de paus boodschappers uit om de christenheid achter zijn plannen te krijgen. De bedoeling was dat de lokale adel extra belastingen zouden innen om zo een financiële bijdrage te kunnen leveren aan de expeditie die uit niet meer dan 1000 ridders en 4000 professionele voetsoldaten zou moeten bestaan.²⁵

Een onbedoeld effect van de oproep was echter dat grote groepen ongeorganiseerde rurale en urbane armen uit Engeland, Picardië, Vlaanderen, Brabant en de Duitstalige regio op eigen initiatief het kruis opnamen en vertrokken richting Avignon in de hoop deel te nemen aan de herovering van het Heilige Land. Zo waren er dus tegelijkertijd twee kruistochtexpedities: de officiële onder leiding van Foulques de Villaret en de illegitieme volkskruistocht. In juli van 1309, ruim een half jaar vóór Foulques' expeditie eindelijk klaar zou zijn om te vertrekken, arriveerde een enorme mensenmenigte op het pauselijk hof. Ptolemaeus van Lucca verklaarde met eigen ogen te hebben

---

22 Van Schaik, 'On the social position', 170.

23 Dat Hendrik voor deze maatregel zijn testament gebruikte zou er op kunnen duiden dat hij hierbij zijn zielenheil in gedachte had.

24 Speet, 'De middeleeuwen', 21-22.

25 Housley, 'Pope Clement V', 31-32; Stengers, *Les juifs*, 15-16; Cluse, *Studien zur Geschichte*, 192-195.

gezien dat het er maar liefst 300.000 waren. Volgens Christoph Cluse was dit een overdrijving die echter wel een goed beeld schetst van de indruk die de menigte op de curie moet hebben gemaakt.²⁶ Norman Housley doet een geloofwaardiger schatting van 30 á 40.000. Voor Foulques' expeditie waren zij volkomen ongeschikt en zij werden zonder pardon terug naar huis gestuurd. Housley merkt op dat deze gebeurtenissen pijnlijk duidelijk maken hoe slecht het idee achter de expeditie was gecommuniceerd naar het volk. Het toont aan dat mensen enthousiasmeren en ze geld laten doneren heel verschillende dingen zijn.²⁷

Onderweg naar Avignon lieten de kruisvaarders een spoor van vernietiging achter. Het gebrek aan gedegen voorbereidingen maakten ze goed met afgedwongen aalmoezen. De kruisvaarders verkeerden in de veronderstelling dat zij recht hadden op steun van de dorpen en steden waar ze doorheen trokken. Dit idee komt waarschijnlijk voort uit een verkeerd geïnterpreteerd bericht van Clemens over kruisvaardersprivileges.²⁸ Ook werden onderweg vele joden gedwongen tot bekering of gedood. Opvallend genoeg vond bijna al het geweld tegen joden plaats binnen de grenzen van het hertogdom Brabant.²⁹ Jan van Boendale schrijft in zijn *Brabantsche Yeesten* hoe allerhande volk de steden verliet om op eigen initiatief richting Jeruzalem te trekken:

“Eenrehande volxkijn dat las [bijeekwam]
[565] Hem selven ute alle staden
Ende worden alsoe beraden
Dat si winnen wouden theilich graf
Nochtan dat men hem en gaf [ook al gaf men hen...]
Gheen cruce, ende sonder hoot [helm]
[570] Dit was emmer wonder groot,
Ja doedeleecste [ellendigsten] ende darmste mede
Die men vant in elke stede,
In Almanien [Duitsland], in Brabant,
In Vlaendren, in Hollant,
[575] In Henegouwe, in Vrancrike.
In andren landen die ghelike
Ende maecten coenrote [soldaten- of dievenbendes] groot

---

26 Ibidem, 195.

27 Housley, 'Pope Clement V', 36.

28 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 196.

29 Housley, 'Pope Clement V', 36; Stengers, *Les juifs*, 15; Cluse, *Studien zur Geschichte*, 199.

Oec sloeghen si die joden doot
Onder wegghen, waer sise vonden, [...]”³⁰

Een aantal dingen vallen op bij het lezen van dit fragment. Ten eerste lijkt ook Van Boendale er van overtuigd te zijn dat de herovering van Jeruzalem het doel is van de bendes. Regels 568 en 569 lijken bovendien te impliceren dat zij geen legitimatie kregen van de paus en evenmin werden bewapend. Dat bevestigt het onafhankelijke karakter van deze volkskruistocht. Dan is er nog aandacht voor de achtergrond van de kruisvaarders. Van Boendale plaatst ze in een lage sociale klasse (r. 571) en somt hun diverse geboortestrecken op (r. 573-575). Interessant is ook de manier waarop het geweld tegen joden wordt genoemd; in plaats van gericht te zoeken naar joden lijken de bendes alleen joden aan te vallen waar zij ze toevallig tegenkomen op hun pad naar Avignon (r. 578-579).

Van alle gewelddadigheden tegen joden in Brabant tijdens de bewuste zomer hebben we over twee incidenten gedetailleerde gegevens. Die op het kasteel van Born werd al genoemd in de inleiding. De andere is de bestorming van het kasteel te Genappe, ten zuiden van Brussel. De joden die hoorden van de aanvallen op geloofsgenoten deden een oproep aan hertog Jan II om bescherming en hij liet ze toe tot zijn residentie in Genappe. Dat de kruisvaarders ze achtervolgden en het kasteel aanvielen geeft al aan dat er toch van meer gerichtheid sprake lijkt te zijn dan Van Boendale impliceert in regels 578 en 579. Van Boendale gaat verder met:

“[580] [...] Soe dat die hertoge, tien stonden,
Te Genapie leende den casteel
Den joden een groot deel.
Om dat si hem daer in souden
Ieghen [tegen] dat volc wel onthouden [beschermen].
[585] Dat domme volc, al ombestiert [ongeleid]
Viel daer voren al ongheviert [zonder uitstel]
Ende wouden dien casteel winnen.
Ende verslaen dier waren binnen.”³¹

Hertog Jan roept de kruisvaarders tevergeefs op zich terug te trekken en doet tenslotte een uitval met enkele soldaten. Uiteindelijk worden de kruisvaarders verslagen en de soldaten van de hertog

---

30 Jan de Klerk, *De brabantse yeesten, of rijmchroniek van Brabant*, red. J. F. Willems, 3 dln (Brussel, 1839), I: 434.

31 De Klerk, *De brabantse yeesten*, I: 434.

doden een groot deel van hen. Over de aftocht zegt Van Boendale ten slotte:

“Doen trocken si, dats waer,
Tote in die stede van Avenioen [Avignon].
Daer die paus lach aldoen [zich toen bevond]
[615] Die hem beval dat si ter vaert [spoedig]
Weder trocken thuuswaert.
Doen trocken thuuswaert die dwase,
Die met ghepipe ende met gheblase
Henen trocken, met joyen [plezier] groot
[620] Ende quamen thuus soe bloot
Dat si en brachten gheen goet [bezittingen]
Noch enen scoe [schoen] an haren voet.”³²

In deze passage lijkt Van Boendale de spot te drijven met de kruisvaarders; het zijn niet alleen arme sloebers [r. 571], maar ook frivole dwazen [r. 617-619]. Volgens Cluse heeft de neerbuigende toon van veel van de contemporaine verslagen te maken met het feit dat ze allemaal na afloop van de volkskruistocht zijn geschreven. Na de vernederende afwijzing van de paus waren de kroniekschrijvers er snel bij om de expeditie te veroordelen als zinloos en onrechtmatig.³³ Die afkeurende toon is voor een moderne lezer wellicht niet verbazingwekkend, maar we moeten niet vergeten dat joden in de middeleeuwse christenheid zelden een goede reputatie hadden. Wanneer Van Boendale de dood van Karel de Kale (823-877) bespreekt beschuldigt hij als vanzelfsprekend 'een jode':

“Een valsch jode dede hem dat,
die hem gaf een fel puseen [vergif]”.³⁴

Er is echter nog een andere mogelijke verklaring die te maken heeft met de achtergrond van de schrijver van de *Brabantsche Yeesten*.

Jan van Boendale, destijds schepenklerk van Antwerpen, schreef de *Brabantsche Yeesten* in opdracht van Willem Bornecolve, Schepen van Antwerpen. Het initiële werk werd voltooid in 1316 of 1317, maar hij bleef er hoofdstukken aan toevoegen tot zijn dood. De geciteerde fragmenten

---

32 Ibidem, I: 435.

33 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 205-206.

34 De Klerk, *De brabantse yeesten*, I: 245.

behoren tot dat tweede gedeelte. In hoeverre het werk kritiek levert op de steden en bevooroordeeld is ten aanzien van de hertog, of juist precies het tegenovergestelde, wordt door historici betwist. Wat echter buiten kijf staat is dat het een werk is over de hertogen van Brabant en hun voorvaderen. Verschillende auteurs hebben dan ook gesteld dat Van Boendale met het werk zijn best lijkt te doen om de hertogelijke macht te legitimeren. Dat was op dat moment hard nodig, want bij de dood van Jan II in 1312 was zijn oudste zoon nog maar twaalf jaar oud en toen er ruzies uitbraken over het regentschap had de dynastie niet veel autoriteit meer over.³⁵ Als legitimatie van de hertogelijke dynastie het doel was van Van Boendale is het niet vreemd dat tegenstanders van de hertog door hem worden afgeschilderd als armen en dwazen. Bovendien zullen we in het volgende hoofdstuk zien dat de vijandschap tussen de belagers en de hertog wellicht dieper ging dan het gevecht in Genappe alleen.

Ook Lodewijk van Velthem rept in zijn vervolg op Jacob van Maerlant's *Spiegel Historiae* over de gebeurtenissen.

[960] “Si vergaderden, des sijt gewes,
Met groten cudden in elke stat,
Si waren oec den Joden gehad [vijandig gezind],
Waer dat sise mochten belopen [konden vangen],
Dus dadent sijt hem swaer becopen.
[965] Te Coelne [Keulen] wasser vele verslagen,
Bi Loven [Leuven], daer si [de joden] quamen op wagen
Ende voeren wech met haren goede,
Daer si dus reden in smeyers hoede [beschermd door de meier],
Quamen dese crucenaren [kruisvaarders]
[970] Ende vrageden of si kerstendom begaren [zich tot het christendom wilden bekeren]
Ende wie die des en wilde niet,
Dien dadensi pine ende verdriet
Ende slogense sere ende somme doet.
Dus gincsi met haren coenroet [soldaten- of dievenbende]
[975] Elre [elders] oec in ander lande,
Ende daden den groten [talrijke] Joden scande”³⁶

---

35 Frits van Oostrom, *Wereld in woorden* (Amsterdam, 2013), 146; Robert Stein, 'Jan van Boendales Brabantsche yeesten: antithese of synthese?', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106:2 (1991), 185-197, alhier 185-186 en 194-195.

36 Lodewijk Van Velthem, *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den spiegel historiael*, red. Herman vander

Wat dit fragment toevoegt is dat er volgens Van Velthem ook in Keulen en Leuven incidenten plaatsvonden en dat de kruisvaarders inderdaad in de eerste plaats de bedoeling hadden de joden te dwingen tot bekering. Van Velthem is de enige auteur die Keulen noemt als plaats waar in 1309 joden werden vervolgd. Dit is opvallend omdat er aanwijzingen voor zijn dat de vervolgingen te maken hadden met de relatie tussen de brabantse steden en de hertog en van alle genoemde locaties alleen Keulen niet binnen het hertogdom lag. Hier kom ik in het volgende hoofdstuk op terug.

4. Jodenhaat of vandalisme?

Hoe zijn deze gebeurtenissen nu te verklaren? Allereerst is er de oproep tot kruistocht die de bendes inspireerde joden te bekeren of te doden. Geen enkele auteur ontkent dat deze factor invloedrijk was. Toch lijkt er meer aan de hand te zijn in Brabant dan alleen een overenthousiaste respons op Clemens' appél. Zoals genoemd zijn er dieperliggende, sociale, economische en politieke omstandigheden aan te wijzen die wellicht een antwoord kunnen geven op de vraag waarom de situatie nu juist in Brabant zo escaleerde.

Zvi Baras is de eerste die de historische context in Brabant in 1309 als relevante factor overweegt. Hij geeft toe dat de jodenvervolgingen als symptoom gezien kunnen worden van kruistochtenthousiasme, maar wijst op een complex van religieuze en sociaal-economische elementen als achtergrond van de vervolgingen. In zijn artikel *Persecution of jews in Brabant in 1309* legt hij uit dat een hongersnood in 1309 veroorzaakt door een strenge en droge winter een grote rol speelde in het veroorzaken van onrust in de regio. De ongeleide bendes die de joden in vele plaatsen doodden zouden bestaan uit hongerende armen die wanhopig op zoek waren naar een uitkomst voor hun problemen. Zij ontwikkelden volgens Baras een algemene afkeer tegen de hogere sociale klassen en de joden.³⁷ Dit kan ook verklaren waarom de kruisvaarders ook het fysieke bezit van de hertog hier en daar tot doelwit lijken te hebben gemaakt. Natuurlijk was er de bestorming van de verblijfplaats van de hertog in Genappe, maar Jean de Warnant noemt ook nog de aanval op Geldenaken, een stad van de hertog. Hier werd een toren waar joden hun toevlucht hadden gezocht in brand gestoken en het hertogelijk kasteel aangevallen. Of er ook in het kasteel joden aanwezig waren is onbekend. Het is echter moeilijk te zeggen of deze acties echt bedoeld waren als aanvallen op de hertog. Het is ook mogelijk dat het de kruisvaarders alleen om de joden te doen was en dat de hertogelijke gebouwen alleen werden aangevallen omdat de joden zich er in bevonden. Hoe het ook zij, dat de burgers van Geldenaken volgens De Warnant 200 van de kruisvaarders doodden geeft aan

---

Linden, Paul de Keyser en Adolf van Loey, 3 dln (Brussel, 1938), III: 38.
37 Baras, 'Persecution', 112.

dat de volkskruistocht en haar gewelddadige anti-joodse (en eventueel anti-aristocratische) sentimenten niet door iedereen werden gedeeld.³⁸

De bendes zagen de voedselcrisis volgens Baras als een teken van de aanstaande terugkeer van de Messias. Daarmee zou er een tijd aanbreken die een einde zou maken aan alle schrijnende sociale ongelijkheden. Toen een hemelse interventie op zich liet wachten besloten ze dat ze die veranderingen zelf maar hadden te bewerkstelligen. In een samenleving die tot wanhoop is gedreven door armoede en honger is onrust nooit ver weg en de oproep tot kruistocht werd volgens Baras dan ook door velen van hen aangegrepen om iets te doen aan hun beroerde situatie. Hij stelt bovendien dat toen Jan II de belagers van zijn kasteel aanviel hij hiermee niet alleen zijn eigen veiligheid bevocht, maar bovendien bewust een volksopstand in de kiem smoorde.³⁹

In 1989 publiceerde Wolfgang Bunte een overzicht van primaire bronnen met betrekking tot de joden in de Lage Landen in de middeleeuwen. In het commentaar op de bronnen over de gebeurtenissen van 1309 gaat Bunte in grote lijnen mee met Baras' analyse. Volgens hem was de kruistocht inderdaad niet meer dan de catalisator van een antifeodale, anarchistische en anti-joodse volksopstand die de voedselcrisis van het jaar ervoor zag als teken dat er een einde zou komen aan de ongelijkheid tussen rijk en arm.⁴⁰ Hij laat er echter geen misverstand over bestaan dat vervolgingen in tijden van kruistochtprediking in de eerste plaats moeten worden gezien als uitingen van een diepgewortelde afgunst van *de ander*, in dit geval min of meer toevallig de joden.⁴¹

Baras en Bunte geven een uitleg die dieper ingaat op de sociale context in Brabant en zo een bevredigender verklaring geeft dan alleen de kruistocht. Christoph Cluse tekent echter in zijn *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* protest aan tegen deze interpretatie. Buntens opmerking over *de ander* noemt hij zelfs een “unzulässige Mystifizierung”.⁴² Wat hem betreft is de kruistocht inderdaad niet bevredigend als verklaring, maar hij is het er ook niet mee eens dat de vervolgingen het gevolg zouden zijn van een hongersnood en al helemaal niet van irrationele xenofobie. De droogte die die hongersnood zou hebben veroorzaakt vond wel plaats, maar niet vóór het ontstaan van de volkskruistocht. Hij wijst erop dat de bron waar Baras en Bunte zich op baseren weliswaar spreekt van een uitzonderlijk droge winter in het jaar 1309, maar stelt vast dat de schrijver, Gilles le Muisit, gebruik moet hebben gemaakt van de paastijl. Dit wil zeggen dat het jaar in zijn berekening niet begint op 1 januari, maar met pasen. Als Le Muisit dus spreekt van de winter van 1309 dan moet dat gelezen worden als de winter aan het einde van het jaar 1309. De hypothese dat er een eindtijdsfeer bestond onder de armen van Brabant is volgens Cluse zelfs

---

38 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 201.

39 Baras, 'Persecution', 111-116.

40 Bunte, '*Juden*', 33.

41 Ibidem, 21.

42 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 209.

volledig ongefundeerd. Hij merkt op dat geen enkele van de bronnen hier melding van maakt.

In plaats daarvan noemt Cluse onder andere de mogelijkheid dat de al bestaande spanningen rond joden in Brabant en de rest van de Lage Landen in de jaren voor 1309 waren toegenomen door een hypothetische toestroom van Franse en Engelse joden. Die waren immers kort tevoren verdreven uit hun landen van herkomst. Dit zou gezorgd kunnen hebben voor een toename in zichtbaarheid van de joden. Niet alleen in kwantitatieve zin zou er namelijk een toename zijn geweest, maar, doordat de nieuwe joden ook nog eens buitenlanders waren, ook in de mate waarin zij anders waren dan de christelijke bevolking.⁴³ Over de vraag of er inderdaad Franse en Engelse joden na hun verdrijving in deze regionen zijn terechtgekomen is moeilijk uitsluitsel te geven. Zoals ik al eerder noemde weten we alleen van het bestaan van vluchtelingen in aangrenzende gebieden.

Cluses belangrijkste argument heeft echter geen betrekking op de sociaal-economische of religieuze omstandigheden maar veeleer op de politieke situatie in Brabant in de eerste jaren van de veertiende eeuw. Voor een goed begrip van die situatie moeten we zeven jaar terug in de tijd. In de nasleep van de Guldensporenslag (Kortrijk, 1302), waarbij de Vlamingen het leger van de Franse koning versloegen, leidde de moord op een Franse ridder door Vlaamse handwerkers tot opstanden in enkele steden in Vlaanderen. Het jaar daarop sloeg de opstand met grote gevolgen over naar Brabant. In Tienen eigenden de handwerkers zich het recht toe om zelf een nieuwe schepen te benoemen. De Brusselse gemeente paste op eigen gelegenheid de wet met betrekking tot de gildes en andere artikelen van het stedelijk wetboek aan. In Mechelen ontvluchtten de patriciërfamilies die van oudsher overheidsfuncties onder elkaar verdeelden de stad nadat opstandige burgers het bestuur hadden overgenomen. Ook in 's-Hertogenbosch en Sint-Truiden namen burgers maatregelen ten gunste van de gildes.

De onrust in de Brabantse steden wordt ook door Jan van Boendale genoemd. Hij leidt een drietal verhalen die spelen ten tijde van de heerschappij van Jan II in als “wonderen die te dien tiden gheschieden”.⁴⁴ Ook de volkskruistocht en de bestorming van het kasteel te Genappe was één van die 'wonderen'. In het eerste verhaal laat Van Boendale weten dat het de steden kort tevoren was gelukt om enkele privileges af te dwingen van de hertog en de landheren:

“Deerste wonder dat was dat,
Dat die ghemeente in elke stat
Boven den heren hadden doverhant,
[510] Ende dat ghesciede in elc lant,

---

43 Ibidem, 206-207.

44 De Klerk, *De brabantse yeesten*, I: 431.

Dat die ghemeente deden houden
In elke stat wat si wouden,
Ende waren scepem ende raetsmanne,
Ende die herem moesten danne,
[515] Quite [vervallen/vrij] sijn van al dien,
Ende moesten die ghemeente seer ontsien;
Want om een clein ocsuun [oorzaak], in dien daghen,
Haddense die heren al verslaghen.⁴⁵

Hertog Jan II was niet erg te spreken over deze pogingen om de rechtspraak en benoeming van bestuurlijke functies te democratiseren en samen met de stedelijke oligarchen en landsheren ging hij in 1305 over tot de tegenaanval om hun oude privileges te herstellen. Mechelen werd door de troepen van de hertog belegerd en de oude besturende families kregen hun posities terug. Op 22 februari 1306 eigende Jan zich het monopolie op rechtspraak in Brussel weer toe en op 1 mei werden de burgers van Vilvoorde verslagen. Om te voorkomen dat de steden in de toekomst hun plaats opnieuw zouden vergeten liet de hertog 52 Vilvoordse wevers en vilters levend begraven. Ook in Leuven, Antwerpen, Diest, Nijvel, Tienen en Zoutleeuw werden patriciërs in ere hersteld. In 1307 was er nog een oproer in Doornik dat door de hertog werd bestraft met een serie executies en pas toen Mechelen voor de tweede keer revolteerde en voor de tweede keer werd belegerd en ingenomen leek Jan II de steden weer onder de duim te hebben.⁴⁶

De gebeurtenissen in acht nemende valt het te verwachten dat Jan II in de jaren 1303-1308 vijanden had gemaakt onder de burgers van de opstandige steden. Hoe dit een oorzaak kan zijn geweest voor de vervolgingen heeft alles te maken met wat eerder genoemd werd over de positie van de joden in de middeleeuwse samenleving en de relatie met hun voogden. De joden in Brabant genoten de bescherming van de hertog en daarom werden zij geassocieerd met de hertogelijke macht. Dat wil dus zeggen dat een aanval op de joden kon worden gezien als een aanval op de hertog en het is goed mogelijk dat de opstandige burgers hiervan op de hoogte waren. Of zoals Cluse het zegt: “Die Brabanter Juden befanden sich um 1309 inmitten eines politisch-sozialen Konfliktfeldes, das ihre Instrumentalisierung als Schädigungspotential begünstigte.”⁴⁷ Andersom bepaalde ook die verhouding tussen joden en beschermheer de vormen van (juridisch) geweld die de joden kon worden aangedaan.⁴⁸

---

45 Ibidem, I: 432.

46 Cluse, *Studien zur Geschichte*, 207.

47 Ibidem, 209-210.

48 Nirenberg, *Communities*, 31.

Dat individuen die een conflict hadden met een jood zich terdege bewust waren van deze dynamiek toonde David Nirenberg al aan voor Frankrijk en Aragon en ik verwacht dat dit niet veel anders was in de Lage Landen.⁴⁹ Dat aanvallen op joden inderdaad kunnen worden geïnterpreteerd als aanvallen op hun beschermheer laat hij bovendien zien in een hoofdstuk over de herderskruistocht van 1320 in Zuid-Frankrijk. Waar eerdere auteurs deze episode juist noemen als voorbeeld van irrationeel geweld tegen minderheden, betoogt Nirenberg dat er meer aan de hand is. Net als de Brabantse beweging was de Franse tegenhanger vol van kruistocht-symboliek, al hadden geen van beide de goedkeuring van de paus. Ook de herderskruistocht bestond uit een ongeorganiseerde bende armen die een groot aantal joden dwongen tot bekering of doodden. Nirenberg gelooft niet dat de joden het doelwit van de kruisvaarders waren omdat het simpelweg de enige aanwezige niet-christenen waren of dat het een uiting was van structurele psychologische spanningen in de relatie tussen joden en christenen, zoals eerdere auteurs hebben gesteld.⁵⁰ In plaats daarvan ziet hij de herderskruistocht als een relatief risicovrije vorm van opstand tegen de Franse monarchie. Al wisten de 'kruisvaarders' waarschijnlijk weinig over de technische kanten van de juridische positie van de joden en hun relatie met de koning, zij waren zich er weldegelijk van bewust dat de joden vaak fungeerden als indirecte belastinginners van de koning. Wanneer de koning namelijk geld nodig had en daarvoor de belasting van de joden verhoogde werd dat gevoeld onder de christelijke schuldenaren van de joodse bankiers.⁵¹ Het moge duidelijk zijn dat geweld tegen joden als verkapte steek naar de seculiere overheid niet ongehoord is en het is niet onwaarschijnlijk dat dit ook in Brabant één van de oorzaken van de vervolgingen was.

Enkele van de steden die in de jaren 1303-1308 in opstand kwamen tegen Jan II werden ook getroffen door de kruisvaarders. Het gaat in ieder geval om Brussel, Leuven, 's-Hertogenbosch, Sint-Truiden en Tienen. Voor Mechelen en Zoutleeuw hebben we geen gegevens over jodenvervolgingen door kruisvaarders. Hier bevinden zich echter wel twee van de oudste joodse gemeenschappen van de Lage Landen.⁵² Het is dus niet uitgesloten dat ook hier joden werden vervolgd. Als we ervan uitgaan dat de vervolgingen in ieder geval gedeeltelijk gemotiveerd werden door het conflict tussen de steden en hertog is het mogelijk dat we het bestaande beeld van de vervolgers gedeeltelijk moeten aanpassen. Het zou dan wellicht niet alleen gaan om rondtrekkende kruisvaarders die joden vermoordden waar zij ze tegenkwamen, maar voor een deel ook inwoners van de 'getroffen' steden zelf die de plaatselijke joden als een middel zagen om zich te wreken op de hertog zonder de hem opnieuw direct te trotseren. We zouden in die gevallen dus niet moeten

---

49 Ibidem, 35-37.

50 Ibidem, 48.

51 Ibidem, 43-51.

52 Speet, 'De middeleeuwen', 21.

spreken van kruisvaarders die de verschillende Brabantse steden overvielen, maar van burgers die hun joodse stadsgenoten lynchten.

Natuurlijk is er het een en ander op te merken over Cluses *Schädigungspotential*-theorie. Ten eerste is het mogelijk dat de vervolgingen van 1309 niet uitsluitend binnen de grenzen van het hertogdom plaatsvonden. De enige aanwijzing die we hier echter voor hebben is dat Van Velthem Keulen noemt als één van de getroffen steden.⁵³ Ten tweede impliceert Van Boendale dat sommigen van de kruisvaarders afkomstig waren uit andere regio's zoals "Vrancrike" en "Almanien". Het is onwaarschijnlijk dat deze Fransen en Duitsers goede redenen hadden om wraak te nemen op de hertog van Brabant. Al is het niet zeker of dit dezelfde kruisvaarders zijn die ook Brabant onveilig maakten. Daarnaast is het moeilijk vast te stellen wat precies het aandeel was van deelnemers uit de opstandige steden en van het platteland. Eventueel participerende boeren kunnen niet dezelfde motivaties hebben gehad als de opstandige stedelingen. Er kan met andere woorden onmogelijk worden gesteld dat de vervolgingen uitsluitend een uiting van protest tegen het hertogelijke gezag waren. Ook de andere factoren zoals de kruistocht en de zwakke sociale positie van de joden zullen hebben meegespeeld. Maar in de context van een religieus gemotiveerde beweging als de kruistocht, waarin de joden sowieso al gevaar liepen, vormden zij voor de bendes een instrument om in te zetten in hun strijd tegen de hertog. Zolang dus het religieuze aspect niet wordt onderschat en het politieke aspect niet overschat is Cluses theorie bruikbaar.

5. Conclusie

Concluderend kan gesteld worden dat de jodenvervolgingen van 1309 in Brabant werden veroorzaakt en beïnvloed door een aantal verschillende factoren. De kruistocht en de de zwakke sociale positie van de joden zijn voorheen waarschijnlijk overschat, maar moeten ook zeker niet worden weggewimpeld. De beeldvorming over joden in de middeleeuwse maatschappij en de alledaagse dynamiek tussen joden, seculiere voogden, de Kerk, concurrerende bankiers en de rest van het volk zorgden ervoor dat er maar weinig voor nodig was om een ongewenst maar noodzakelijk samenleven om te laten slaan in een bloedbad. De kruistocht zorgde bovendien voor omstandigheden waarin de joden nog sneller dan normaal het doelwit werden van gedwongen bekering en geweld.

Toch was er in Brabant in 1309 duidelijk meer aan de hand dan alleen kruistochtenthousiasme in een structureel anti-joodse samenleving. Natuurlijk werden joden niet met honderden tegelijk over de kling gejaagd als er niet op zijn minst een moeizame

---

⁵³ Cluse, *Studien zur Geschichte*, 204.

verstandhouding bestond tussen de joden en de christenen. Maar het was niet alleen jodenhaat die deze, en waarschijnlijk ook andere (zoals Nirenberg heeft aangetoond), reeks vervolgingen veroorzaakte. We kunnen wellicht stellen dat er sprake was van politiek opportunistische daden, tegen een achtergrond van structurele anti-joodse sentimenten. De vervolgers zetten de relatie tussen hertog en joden in in hun strijd met de hertog.

Het voorbeeld van de jodenvervolgingen van 1309 laat zo zien hoe de verhouding tussen een minderheid en haar beschermheer kan leiden tot geweld tegen die minderheid zonder dat dit alleen iets te maken heeft met de culturele verschillen tussen de vervolgers en de vervolgd. De hier onderzochte vervolgingen zijn een voorbeeld van een religieus conflict dat meer is dan alleen een uiting van haat jegens mensen met een ander geloof. Het laat zien hoe religieus-geïnspireerd geweld, net als alle andere vormen van grootschalig geweld, niet los staan van de sociaal-economische en politieke context.

6. Bibliografie

Primaire bronnen

De Klerk, Jan, *De brabantische yeesten, of rijmchroniek van Brabant*, red. J. F. Willems, 3 dln (Brussel, 1839).

Van Velthem, Lodewijk, *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den spiegel historiael*, red. Herman vander Linden, Paul de Keyser en Adolf van Loey, 3 dln (Brussel, 1938).

Secundaire literatuur

Abicht, Ludo, *Geschiedenis van de joden van de Lage Landen* (Gent, 2006).

Avonds, P., '20. J. II., Hzg. v. Brabant' in: J.B.Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), V: 507.

Baras, Zvi, 'Persecution of jews in Brabant in 1309', *Zion* 34:A/B (1969), 111-116.

Becker, Jacob, 's-Hertogenbosch: de oudste joodse gemeente in de noordelijke Nederlanden', *Studia Rosenthaliana* 18 (1984), 74-78.

Beem, H. en R.C. Hekker, 'De joden in Limburg van de dertiende tot de negentiende eeuw', in: Willem M. van Kessenich en Joannes J. F. W. van Agt (red.), *Scolae judeorum: de joden in Limburg en hun synagogen* (Maastricht, 1967), 5-16.

Bredero, Adriaan H., *Christenheid en christendom in de middeleeuwen: over de verhouding van*

godsdiens, kerk en samenleving (Kampen, 1986).

Bunte, Wolfgang, *Juden und Judentum in der Mittelniederländischen Literatur (1100-1600)* (Frankfurt am Main, 1989).

Van Buuren, A. en H. van Dijk, 'Boendale, Jan van' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), II: 307-308.

Chazan, Robert, *The jews of medieval western christendom* (New York, 2006).

Cluse, Christoph, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* (Hannover, 2000).

Hage, A.L.H., 'Velthem, Lodewijk van' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), VIII: 1451-1452.

Housley, Norman, 'Pope Clement V and the Crusades of 1309-10', *Journal of Medieval History* 8 (1982), 29-43.

Kamp, A.H. e.a. (red.), *De Bijbel: willibrordvertaling* ('s-Hertogenbosch, 2012).

Michman, Jozeph, e.a. (red.), *Pinkas: geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Antwerpen/Amsterdam, 1985).

Nirenberg, David, *Communities of violence: persecution of minorities in the middle ages* (New Jersey, 1996).

Van Oostrom, Frits, *Wereld in woorden* (Amsterdam, 2013).

Van Schaik, Remi W.M., 'On the social position of jews and lombards in the towns of the low countries and neighbouring German territories during the late middle ages', in: M. Carlier e.a. (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij: handelingen van het colloquium te Gent* (Leuven/Apeldoorn, 1996), 165-191.

Schmidt, T., 'Clemens V., Papst' in: J.B. Metzler (red.), *Lexikon des Mittelalters*, 10 dln (Stuttgart, 1977-1999), II: 2142-2143.

Speet, B.J.M., 'De middeleeuwen', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1995), 19-49.

Stein, Robert, 'Jan van Boendales Brabantsche yeesten: antithese of synthese?', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106:2 (1991), 185-197.

Stengers, Jean, *Les juifs dans les pays-bas au moyen age* (Brussel, 1949).

Tollebeek, Jo, 'Joden in de zuidelijke Nederlanden in de 12de-14de eeuw', *Spiegel Historiae* 19 (1984), 245-251.